

Jazykové hry a členění deontické logiky

VLADIMÍR SVOBODA

Oddělení logiky. Filosofický ústav. Akademie věd ČR, v.v.i
Jilská 1. 110 00 Praha 1. Česká republika
svoboda@site.cas.cz

ZASLÁN: 25-11-2013 • AKCEPTOVÁN: 19-03-2014

ABSTRACT: The paper points to problems that stem from the fact that theories subsumed under the heading “deontic logic” often have unclearly defined goals and their creators tend to conflate perspectives that are discordant. It suggests that many problems that have troubled deontic logic for many years can be better grasped (and in some cases in effect solved) if we properly parcel out the area of logical studies subsumed under the heading “deontic logic”. Prescriptive language games proposed by David Lewis together with his conception of scorekeeping in the games are proposed as a suitable starting point for the parceling. Using the perspective of the games we can distinguish different theories to be developed within deontic logic. They differ in their focus on different kinds of moves in the language game and in their conceiving the language game either as static or as dynamic.

KEYWORDS: Deontic logic – language games – logic of imperatives – philosophical logic.

Na počátku třetího tisíciletí se zdá být zcela zřejmé, že doba, kdy se velká část logiků na neklasické logiky dívala „skrz prsty“, je definitivně pryč. Rodina neklasických logik se v posledních desetiletích rozrostla do té míry, že je velmi obtížné se v ní vyznat a samotný výčet jejích členů by byl ne snadným úkolem. Deontická logika patří mezi tradiční členy této rodiny,¹ nicméně přesto je její postavení stále poněkud problematické. Je to dáno

¹ Přehled o první fázi vývoje deontické logiky lze získat ve sbornících Hilpinen (1971; 1981).

zejména tím, že přes svůj značný věk² řeší tato disciplína stále problém s hledáním vlastní totožnosti. Ve svém článku se pokusím poukázat na kořeny řady obtíží, které komplikují rozvoj deontické logiky a naznačit cestu k jejich překonání. Budu se snažit ukázat, že deontickou logiku je třeba chápat jako strukturovanou disciplínu, v jejímž rámci se řeší problémy různého typu. Následně navrhnou rozčlenění logických zkoumání, jež spadají do sféry deontické logiky, do šesti poddisciplín, které mohou být podle potřeby dále členěny. K zavedení této klasifikace využiji model jednoduchých jazykových her, který původně navrhl David Lewis.

Nejprve věnujme krátce pozornost tomu, jak je deontická logika běžně vymezována. Například v *Routledge Encyclopedia of Philosophy* nalezneme následující dvě charakteristiky:

„Deontická logika se zabývá zkoumáním logiky normativních pojmů, zvláště pojmů závazku („má“, „měl by“, „musí“), dovolení („smí“) a zákazu („nemá“, „neměl by“, „zakázán“)“ a „Deontická logika je logika normativního usuzování“. Už a první pohled je zřejmé, že tato vymezení nejsou zcela průhledná a vyžadují další interpretaci. Tu se ovšem autoři hesla *Deontická logika* nesnaží předložit a soustřeďují pozornost na představení běžných systémů deontické logiky. Důvod tohoto postupu (který je ostatně pro autory přehledových hesel věnovaných deontické logice typický) je poměrně zřejmý – vymezení sféry zkoumání, kterou deontická logika pokrývá (resp. měla by pokrývat), je značně kontroverzním a nesnadno uchopitelným úkolem. V logické literatuře se můžeme setkat s řadou termínů, které označují disciplíny, které se s deontickou logikou zjevně překrývají nebo do ní přímo spadají. Jako příklad mohou sloužit termíny jako logika vůle (Mally), logika měti [*Sollens, ought*] (Mally), logika imperativů (Hofstadter – McKinsey), logika norem (von Wright), logika normativních systémů (Stenius), logika normativních výroků (Alchourrón), logika příkazů (Rescher) či logika závazků a povinností (Segeberg).

Zdá se, že brát všechna právě uvedená označení za názvy samostatných logických teorií by nebylo vhodné, zároveň je ovšem jasné, že není dost dobře možné všechny teorie, které se pod uvedenými názvy skrývají, prostě „hodit do jednoho pytle“. Jako rozumné se tak jeví jakési kompromisní řešení, které bude založeno na myšlence, že deontickou logiku je třeba chápat jako vnitřně členěnou disciplínu, v jejímž rámci jsou řešeny logické problém-

² Jde o disciplínu, která z pohledu českých zákonů už v bezpochyby je „v důchodovém věku“.

my různého druhu, jež spolu ovšem vzájemně souvisejí. Právě takové pojetí deontické logiky se pokusím nabídnout. Nedomnívám se přitom, že by každý z logiků, kteří věnovali své úsilí budování logických teorií prezentovaných pod zmíněnými názvy, v navržené klasifikaci snadno a jednoznačně našel místo, kam jeho systém patří. Jsem nicméně přesvědčen, že tato klasifikace může posloužit jako jakýsi rozcestník, který umožní jednotlivé systémy alespoň do jisté míry včlenit do jednotného rámce a pomůže odstranit nedorozumění a zmatení, která jsou v této oblasti neklasické logiky velmi běžná.

Jak už jsem zmínil, jako rámec pro úvahy o předpokladech a cílech deontické logiky nám poslouží model jednoduché jazykové hry, který David Lewis představil ve svých článcích z konce sedmdesátých let (viz Lewis 1979a; 1979b). Hra předkládá vcelku běžný typ situace: uvažujeme dvojici lidí, kteří jsou ve specifickém vztahu – první má nárok či úkol řídit jednání druhého, a dělá to pomocí verbálně artikulovaných pokynů, druhý má za úkol pokyny vykonávat, resp. dodržovat. Lewis označuje osobu, která jednání partnera reguluje, *Pán* a osobu, jejíž jednání Pánovy pokyny řídí, *Otrok*. Pán je tedy ve vztahu k Otrokovi brán jako suverén, který prostřednictvím verbálně artikulovaných pokynů určuje, co Otrok v dané situaci má resp. nemá (smí resp. nesmí) dělat.³

Předpokládá se, že Pán má k dispozici dva druhy tahů: příkazy (resp. zákazy) a dovolení. V každém okamžiku hry tedy je (nebo by měla být) vymezena hranice, která rozděluje Otrokova (potenciální) jednání na ta, která jsou přípustná, a ta, která přípustná nejsou. Nepřípustnost určitého jednání přitom může být absolutní, nebo může být vázána na určité okolnosti (může být podmíněná). Pokud Pán například vydá nový zákaz, pak se oblast toho, co Otrok smí dělat – Lewis hovoří o *sféře přípustného* (*the sphere of permissibility*) a ztotožňuje tuto sféru s jistou množinou možných světů – zúží.⁴ Toto zúžení může samozřejmě být více či méně rozsáhlé podle toho, o jaký

³ Je dobré zdůraznit, že Lewisovu terminologii není vhodné brát doslovně. Každý z nás vystupuje v každodenním životě běžně jak v roli Pána, tak v roli Otroka. Navíc zmíněné role nemusí zastávat lidská individua. Například na vydané právní předpisy se můžeme dívat jako na tahy v „jazykové hře“ v níž v roli Pána vystupuje stát a v roli Otroka jednotliví občané.

⁴ Sféra přípustného je vždy podmnožinou *sféry dostupného* (*the sphere of accessibility*). Do této sféry spadají všechny světy, jejichž realizace přichází v daném stavu hry v úvahu (bez ohledu na to, zda jsou z pohledu Pána přijatelné či nikoli).

předpis jde. Obecně přirozeně platí, že kategorické (nepodmíněné) zákazy zužují sféru přípustného výrazněji, než zákazy podmíněné.

Uvažme následující jednoduchou jazykovou hru, v níž Pán dá Otrokovi tři pokyny (vykoná tři tahy v jazykové hře):

- JH1
- 1) *Nekuř cigarety ani doutníky!*
 - 2) *Nepij alkohol!*
 - 3) *Nepoužívej sprostá slova!*

Je zjevné, že vydané zákazy postupně zužují sféru jednání, která přicházejí v úvahu, pokud má Otrok respektovat Pánovy pokyny. Pán ovšem pochopitelně může sféru toho, co Otrok smí dělat, i rozšířit. Například v situaci, kdy má Otrok obecně zakázáno pít alkoholu, může vyslovit dovození „Pokud máš splněny všechny pracovní povinnosti, smíš pít alkohol.“ Nebo může dokonce říci „Smíš pít alkohol, podle vlastního uvážení“. Můžeme tedy uvažovat například následující jazykovou hru:

- JH2
- 1) *Nekuř cigarety ani doutníky!*
 - 2) *Nepij alkohol!*
 - 3) *Pokud máš splněny všechny pracovní povinnosti, smíš pít alkohol.*
 - 4) *Smíš pít alkohol, podle vlastního uvážení!*

Je jasné, že na tuto jazykovou hru je třeba se dívat nikoli jako na „statický“ seznam předpisů, ale jako na soubor předpisů, který má vlastní dynamiku. Třetím tahem v uvedené jazykové hře Pán poněkud rozšířil sféru přípustného a následným tahem (který pochopitelně nemusí následovat v bezprostřední časové následnosti, ale až po jisté době) se tato sféra dále rozšířila. Naše běžné jazykové intuice nám napoví, že výsledná sféra přípustného na konci JH2 se patrně nebude lišit od sféry přípustného, kterou Pán „vytvořil“ prvním tahem v dané hře.

V rozšířené verzi naznačené jazykové hry uvádí Lewis na scénu ještě třetího „hráče“, kterého označuje jako *Kibice*. Úlohou *Kibice* je udržovat přehled o tom, co se ve hře událo. Uvedení role *Kibice* je úzce spjata s Lewisovými obecnějšími úvahami o tom, jakým způsobem si účastníci komunikace udržují přehled o stavu, v jakém se komunikace (jazyková hra) právě nachází. V článku *Scorekeeping in a Language Game* (Lewis 1979a) Lewis připodobňuje vývoj komunikace⁵ k vývoji sportovního – konkrétně baseballového – utkání. V každém okamžiku tohoto utkání jsou totiž ně-

⁵ Nejde mu jen o komunikaci, v níž jde o předepisování.

kteří další tahy (akce, způsoby jednání) přípustné (dávají smysl) a jiné nepřípustné. Navíc platí, že stejný způsob jednání může v určitém stavu hry mít odlišné konsekvence, než za jiné situace. Ten, kdo chce průběhu hry a významu jednotlivých tahů rozumět, musí mít o jejím vývoji přehled, a takový přehled by samozřejmě v prvé řadě měli mít rozhodčí. Kibice tedy můžeme chápat jako jakéhosi rozhodčího jazykové hry mezi Pánem a Otrokem.⁶ Můžeme předpokládat, že Kibic má přehled o všech tazích a vždy ví, co v daném okamžiku Otrok smí, resp. nesmí, dělat. Je tedy schopen na jedné straně Otrokovu poradit, na druhé mohou jeho informace být užitečné i pro Pána, který si není schopen udržet přehled o tom, jaké pokyny vydal a jaké jsou jejich důsledky. Je zřejmé, že k tomu, aby Kibic mohl svou roli spolehlivě zvládat, musí být vybaven jistými logickými znalostmi.

Ve svém dalším článku *A Problem about Permission* (Lewis 1979b) Lewis upozornil na skutečnost, že v řadě případů může být role Kibice velmi ošidná. Vezměme velmi jednoduchou hru:

- JH3
- 1) *Neopouštěj dům!*
 - 2) *Nepoužívej sporák, pokud nejsem doma!*
 - 3) *Když připravuješ dětem jídlo, smíš používat sporák.*

Je jasné, že zákazy vyslovené v prvním a druhém tahu hry sféru přípustného zužují. Jaký vliv na sféru přípustného ale má dovození vyslovené ve třetím tahu? Může po jeho vyslovení Otrok používat sporák i tehdy, když Pán není doma – a to když připravuje dětem jídlo? Pro tuto odpověď svědčí skutečnost, že pokud by Pán nezamýšlel rozšířit sféru přípustného, nemělo by smysl, aby dané dovození vyslovoval. Lze ale samozřejmě připustit i to, že vyslovením daného dovození vyslovil Pán „dovolení“, které vlastně nic nového nedovoluje.

Právě naznačený problém je samozřejmě pouze dílčí, ale Lewis poukazuje na to, že otázka, jak bychom mohli formulovat obecná (logická) pravidla, která by Kibicovi umožnila „vypočítat“ sféru přípustného pro hry, v nichž se vyskytují různé typy dovolovacích tahů, nemá ani zdaleka jasnou odpověď. Na otázky, které označuje jako problémy *kinematiky preskriptivních jazyko-*

⁶ To, že je do hry uvedena tato další postava, samozřejmě neznamená, že Pán a Otrok si samostatně neudrží přehled o průběhu hry. Kibice můžeme považovat buď za jakéhosi idealizovaného rozhodčího, který má vždy pravdu (svými výroky „ztělesňuje“ objektivní existenci pravidel), anebo za omylného komentátora, jehož výroky o stavu hry mohou být nepravdivé. V dalších úvahách budeme pro jednoduchost uvažovat idealizovaného Kibice.

vých her, resp. kinematiky příkazů a dovolení, Lewis pouze poukázal a naznačil některé slepé uličky v pokusech o jejich řešení. Ucelenou teorii kinematiky preskriptivního diskursu ovšem nenabídl. V tomto článku se rozboru těchto otázek nebudeme podrobněji věnovat.⁷

Nyní se vraťme k otázce, jak nám úvahy o Lewisovských jazykových hrách mohou pomoci při hledání přijatelného vymezení deontické logiky. Na tuto otázku se nabízí jednoduchá odpověď: Deontická logika je logická teorie usuzování, které umožňuje Pánovi, Otrokovi a Kibicovi, aby hry, jichž se účastní, hráli úspěšně.

Toto vymezení ovšem samo o sobě není příliš určité. Aby mohlo být užitečné jako obecné východisko pro budování konkrétních logických teorií, musíme se především zamyslet nad tím, co může znamenat vyjádření „hrát preskriptivní jazykovou hru úspěšně“. Je ovšem zřejmé, že každá jazyková hra může být nahlížena z různých úhlů pohledu a měřítka úspěšnosti mohou být velmi rozličná. Přesto se zdá, že mezi různými pohledy na úspěch je jeden, který lze vnímat jako základní. Každá reálná preskriptivní jazyková hra má původ ve snaze někoho, kdo na sebe vezme roli Pána, ovlivnit jistým způsobem jednání toho, komu připadne role Otroka. Typicky jeden (potenciální) hráč druhého osloví s požadavkem, aby jistým způsobem jednal, nebo naopak, aby se jistého jednání vyvaroval, a tento požadavek je veden jistým záměrem (motivován určitým cílem).

Nejpřirozenější tedy zřejmě bude chápat vyjádření „úspěšná preskriptivní hra“ tak, že zaujmeme hledisko Pána a za úspěšnou budeme považovat tu hru, v níž se Otrokovi daří pohybovat se (resp. udržovat aktuální svět) ve sféře přípustného vymezené Pánovými předpisy. K tomu, aby konkrétní jazyková hra tento požadavek splňovala, je samozřejmě nezbytné splnit řadu předpokladů. Nás zde přirozeně budou zajímat pouze ty, které mají význačný logický aspekt.

Z tohoto pohledu je třeba říci, že klíčovým předpokladem úspěšnosti preskriptivní hry bude zejména to, že Pánovy předpisy budou skutečně vymezovat jasně určenou sféru přípustného a pro Otroka bude v principu možné je splnit, resp. dodržet. Na velmi abstraktní úrovni, na které se pohybují logické úvahy, nebude pochopitelně rozumné uvažovat možnost dodržení, která je odvozena specifických rysů konkrétní situace a schopností určitého Otroka. Půjde nám o logickou možnost – některé předpisy jsou

⁷ Nástin řešení otázky, kterou Lewis formuloval, lze nalézt v Childers – Svoboda (1999). Alternativní přístup je představen v Belzer (1985).

jistě nesplnitelné z důvodů, jež můžeme označit za logické. Jasným příkladem takového nesplnitelného předpisu bude třeba předpis „Jdi pryč a nechoď pryč!“. Nabízí se samozřejmě otázka, proč by někdo v roli Pána vydával takovéto nesplnitelné předpisy, ale je třeba si uvědomit, že Pán může v rámci jazykové hry vydat spoustu předpisů, a není proto nijak těžké si představit, že se v nich sám – i přes dobrou vůli být konzistentní – může ztratit a vyslovit tak soubory předpisů, jež z logických důvodů nelze dodržet.⁸

Je tedy zřejmé, že z pohledu Pána mohou být cenné logické postupy, které mu umožní zjišťovat, zda předpisy, které vyslovuje, nejsou z důvodů nekonzistence nesplnitelné. Je pochopitelné, že postupy tohoto druhu by měla nabídnout logická teorie – deontická logika. Z pohledu Pána není ovšem podstatné jenom to, aby se vyhnul nekonzistentnosti. Pokud bude své předepisování brát nikoli jako soubor aktů vyjadřujících jeho aktuální libovůli, ale jako aktivitu, která má směřovat k dosažení jistých regulativních cílů, bude pro něj jistě důležité, aby měl možnost sledovat, jaké jsou logické důsledky jeho předpisů – jak spolu předpisy, jež vydal, souvisejí a jaké implicitní předpisy jsou „obsaženy“ v předpisech, jež explicitně vyslovil. K tomu samozřejmě potřebuje logickou teorii, která by mu pomohla tyto důsledky „dohlédnout“. Pán zkrátka potřebuje jistou logiku.

K hraní jazykových her, které budou v naznačeném prostém smyslu úspěšné, ovšem patří i to, že se v jejich průběhu bude správně orientovat i Otrok. Předpoklad, že se v průběhu jazykových her lze orientovat správně či nesprávně, se zdá být neproblematický. Je ovšem stěží udržitelný, pokud by neexistovala logická pravidla, jež určují, která jednání jsou v tom kterém momentu preskriptivní jazykové hry přípustná. To, že Pán, Otrok a Kibic se na naznačených pravidlech shodují, se zdá být přirozeným předpokladem toho, aby mohli jazykovou hru systematicky (tj. nikoli jen shodou okolností) hrát úspěšně. Je ovšem zjevné, že běžné hry naznačeného typu uvedený předpoklad nesplňují a jejich průběh je komplikován řadou nejasností. Lze však rozhodně očekávat, že úkol vyjasnit pravidla hry tak, aby bylo v každém okamžiku hry jasné, jaký tah je přípustný (v souladu s pravidly), jaký nikoli a jaké důsledky vykonání daného tahu má, představuje pro logiky i další odborníky, kteří se zabývají lidskou komunikací, pozoruhodnou výzvu. Přínejmenším v určitých situacích je jasnost komunikace nanejvýš žádoucí.

Povšimněme si, že v tomto směru je situace ve hře na Pána, Otroka a Kibice velmi podobná té, která je běžná v jiných, nepreskriptivních jazy-

⁸ Případy, kdy je třeba v právních kodexech odhalen spor, nejsou nijak výjimečné.

kových hrách. Pokud budeme uvažovat hru na *Informátora a Informovaného*, v níž role Informátora bude spočívat ve vyslovování tvrzení, pak v běžných hrách tohoto typu také často nebude zcela jasné, v jaké fázi se hra nachází, např. co z řečeného vyplývá a co nikoli. Naše běžné vyjadřování je vzhledem k tomu, že přirozený jazyk je často vágní a nejednoznačný, poměrně neurčitě. To, co mluvčí v roli Informátorů říkají, tak mnohdy nevytváří zcela jasně určenou „sféru sdílených znalostí“ resp. „sféru sděleného“. Logika nám ovšem dává alespoň v principu možnost jazykové hry podřídít jasně daným pravidlům a tím je „zestandardnit“. Pokud budeme předpokládat, že Informátor se vyjadřuje v logicky průzračném jazyce⁹ (to je nesnadné, pokud uvažujeme mluvený projev, ale snadnější, pokud uvažujeme písemná sdělení), lze očekávat, že jeho vyjádření budou (v zásadě)¹⁰ jasně a jednoznačně určovat „sféru známého“ a vzhledem k tomu, že logické metody umožňují rozhodnout, co z čeho vyplývá, bude v principu možné rozhodnout o tom, co bylo implicitně sděleno (které světy spadají do uvažované „sféry známého“) a co nikoli.

Zcela analogicky můžeme uvažovat o tom, zda je něco podobného možné dosáhnout v rámci preskriptivního jazyka. Je tak patrné, že k tomu, aby bylo možné alespoň v principu otevřít cestu k tomu, že hra mezi Pánem a Otrokem bude „průhledná“ a úspěšná, potřebujeme mít k dispozici jistý logicky reglementovaný jazyk a odpovídající logickou teorii. Tu by měla poskytnout právě deontická logika. Dalo by se očekávat, že po více než půlstoletí intenzivního vývoje bude poměrně jasno v tom, jaký logický jazyk je vhodným nástrojem k tomu, aby Pán mohl své předpisy formulovat jasně a jednoznačně, a jaké jsou logické principy, kterými se tento jazyk řídí. K takovému vyjasnění však v zásadě nedošlo.

V rámci deontické logiky bylo navrženo velké množství logických systémů, z nichž ovšem žádný není obecně akceptován. Tato situace má nepochybně řadu důvodů. Jeden, který podle mého názoru patří mezi klíčové, spočívá v problému, který má kořeny už u G. H. von Wrighta. Když von Wright v roce 1951 položil základy deontické logiky, bral svůj systém prostě jako obohacení logické teorie, které zachycuje logické chování vět o tom, že nějaké jednání má (mělo by) resp. smí být vykoná(vá)no. Nezabýval se filo-

⁹ Například v přirozeném jazyce, který je ovšem s využitím logických prostředků „zreglementován“. K pojmu reglementace srov. Svoboda – Peregrin (2009).

¹⁰ Možné výhrady vůči možnosti dosáhnout pomocí logiky zcela jasného vyjadřování v oblastech běžné komunikace (tj. například mimo matematiku), zde ponecháme stranou.

zofickou otázkou, jaké jsou případné pravdivostní podmínky vyjádření tohoto druhu a zda jim vůbec lze přisuzovat pravdivostní hodnotu (viz von Wright 1991). V tomto ohledu jej řada logiků, kteří navázali na jeho práci, následovala.

Na počátku šedesátých let, kdy pracoval na knize *Norm and Action*, si ovšem von Wright začal uvědomovat důležitost toho, že na deontickou logiku se můžeme dívat dvěma způsoby – buď jako na logiku deontických výroků (výroků o normách), anebo jako na logiku norem samotných, tj. logiku vyjádření která říkají (předepisují), jak jednat, resp. co (ne)má být uskutečněno. Skutečnost, že tyto dvě teorie se v logické literatuře jasněji neodlišují, je dána zejména tím, že vyjádření typu „Měl bys dělat to a to“ či „Smíš dělat to a to“ lze přirozeně chápat buď jako vyjádření předpisů resp. norem (tj. vyjádření, která nejsou pravdivá ani nepravdivá), anebo jako – pravdivé či nepravdivé – výroky o normativních faktech. (Von Wright hovoří o preskriptivní a deskriptivní interpretaci uvedených vět.)

Naznačenou dvojnásobnost se von Wright rozhodl přenést i na úroveň logického jazyka. Použijeme-li nejběžnější logickou notaci, v níž se používají modifikátory (operátory) O (z anglického *ought* či *obligatory*) a P (z anglického *permitted* či *permissible*), pak docházíme k tomu, že i formule typu OA a PB, jež po řadě čteme „Má být (děláno) A“ resp. „Smí být (děláno) B“ můžeme rovněž interpretovat dvojím způsobem. I když podle von Wrighta se „plně vyvinutá“ deontická logika zaměřuje na deskriptivně interpretovaná vyjádření, „zákony (principy, pravidla), které jsou charakteristické pro tuto logiku, postihují i logické vlastnosti norem samotných“ (von Wright 1963, 133nn.). Předpoklad, že naznačená dvojí interpretace se nijak zásadně nepromítá do logických vztahů mezi příslušnými vyjádřeními, umožňuje von Wrightovi uznat, že lze zkoumat logické vztahy mezi vyjádřeními, která nejsou pravdivá ani nepravdivá,¹¹ aniž bychom byli nuceni opouštět principy, na nichž je budována “tradiční” modální logika.

Podobný přístup prosazoval ještě přímočařeji von Wrightův krajan Eric Stenius. Ten rovněž rozlišuje mezi modální (preskriptivní) a faktuální (deskriptivní) interpretací normativních vět a postuluje následující princip (srov. Stenius 1963, 251):

¹¹ Otázkou, zda úvahy o takové logice dávají smysl, nastoluje ve vyhocené podobě tzv. Jörgensenovo dilema (viz Jörgensen 1937/1938 či Svoboda 2013).

PRINCIP III *Logické vztahy mezi normativními větami v jejich modálním chápání jsou stejné, jako logické vztahy mezi týmiž větami chápanými faktualně.*

I když se řešení, ke kterému se přiklonil von Wright,¹² Stenius a (spíše implicitně) řada dalších logiků, může na první pohled zdát jednoduché a elegantní, stojí podle mne v pozadí řady zmatení a paradoxů, se kterými se deontická logika dlouhodobě obtížně vyrovnává. To, že předpoklad o paralelnosti logických vztahů mezi preskriptivními (resp. preskriptivně interpretovanými) vyjádřeními a deontickými výroky je pochybný, vyvstává velmi jasně právě tehdy, když si uvědomíme, jak podstatný rozdíl je v rámci Lewisovských jazykových her mezi těmi jazykovými prostředky, kterými disponuje Pán, a těmi, které jsou charakteristické pro vyjadřování Kibice. V následujících odstavcích se pokusím ukázat, že některá smysluplná vyjádření jazyka Kibice nemají adekvátní protějšky v jazyce Pána a naopak. (To platí jak na úrovni vyjadřování v rámci přirozeného jazyka, tak na úrovni odpovídajících formalizovaných zápisů.) Logické vlastnosti obou jazyků se tak nevyhnutelně poměrně podstatně liší.

Vyjdeme z jazyka logického systému, jehož samotný název naznačuje ambici sehrát roli onoho základního systému deontické logiky – jde o tzv. *Standardní systém deontické logiky* (SDL). Jazyk tohoto systému, který je formulován na úrovni výrokové logiky, je obvykle vymežován následovně:

Slovník jazyka tvoří parametry $A, B, C, \dots, A_I, B_I, \dots$, spojky $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow$, deontické symboly O, P, F a závorky $(,)$.

Formule jsou pak vymezeny takto:

- 1) Formule klasické výrokové logiky (KVL) jsou formulami SDL.
- 2) Pokud p je formule SDL, pak i Op, Pp, Fp jsou formule SDL.
- 3) Pokud p a q jsou formule SDL, pak i $\neg p, (p \wedge q), (p \vee q)$ a $(p \rightarrow q)$ jsou formule SDL.

Přijmeme-li von Wrightův a Steniův předpoklad, měla by logika budovaná na základě tohoto jazyka umožňovat jak rozbor logických vztahů v rámci deskriptivního deontického jazyka, tak i logický rozbor preskriptivního jazyka. Takový projekt ovšem naráží na vcelku zjevný problém. Bod 3) výše uvedených formačních pravidel umožňuje běžně utvářet formule jako $OA \wedge FB, OA \rightarrow PB$ či $OA \vee \neg OA$. Pokud v souladu s naprosto převažující-

¹² Von Wrightovy názory se ovšem během let poměrně bouřlivě vyvíjely (srov. von Wright 1991).

cím pohledem akceptujeme názor, že nedává dobrý smysl přisuzovat preskriptivním vyjádřením (normám) pravdivostní hodnoty, pak formule, v nichž jsou taková vyjádření spojována klasickými pravdivostními spojkami, nedávají rozumný smysl. Tento problém lze shodit pod stůl „figlem“, jaký von Wright využil už ve svém klasickém zakladatelském článku z roku 1951 – připustíme, že jsou-li jednoduché deontické formule interpretovány preskriptivně, pak symboly známé z KVL nereprezentují pravdivostní spojky, ale spojky, které jsou definovány na jiných sémantických hodnotách. Např. formule $OA \wedge FB$ tak, zdá se, zachycuje formu přirozeně znějící preskriptivní věty „Měl bys jíst a neměl bys kouřit“ resp. „Jez a nekur!“.

Pokud připustíme, že s preskriptivními výrazy lze spojovat nějaké alternativní protějšky pravdivostních hodnot (např. hodnoty preskriptivní účinnosti či platnosti), pak můžeme předpokládat, že připuštění formulí jako $OA \wedge FB$ je čistě záležitostí pohodlné konvence – místo toho, abychom zaváděli nové symboly pro preskriptivní konjunkci, disjunkci, implikaci atd., budeme používat známé spojky s tím, že budeme mít na paměti, že „striktně vzato“ nejde o spojky známé z KVL.

Je ale takový manévr přijatelný? Abychom to posoudili, zkusme opustit naznačenou „pohodlnou konvenci“ a zavést soubor paralelních spojek vhodných ke spojování preskriptivních formulí.¹³ Jako ony nestandardní spojky vhodné ke spojování preskriptivně interpretovaných formulí typu OA můžeme použít třeba následující symboly: \sim , $\&$, \cup , \Rightarrow .

Jazyk logiky deontických výroků se nám tak zřetelně odliší od jazyka logiky předpisů (norem). Otázkou nyní je, zda bude stále dávat smysl předpokládat, že logické vztahy v obou jazycích jsou skutečně paralelní. Abychom to posoudili, uvažme výčet devíti jednoduchých formulí deskriptivně interpretovaného jazyka SDL a jejich protějšků v jazyce logiky předpisů:

FDI

1. $\neg OA$, 2. $O(A \wedge B)$, 3. $OA \wedge OB$, 4. $O(A \vee B)$, 5. $OA \vee OB$,
6. $O(A \rightarrow B)$, 7. $OA \rightarrow OB$, 8. $A \rightarrow OB$, 9. $A \vee (OA \rightarrow OB)$

FPI

- 1'. $\sim OA$, 2'. $O(A \wedge B)$, 3'. $OA \& OB$, 4'. $O(A \vee B)$, 5'. $OA \cup OB$,
- 6'. $O(A \rightarrow B)$, 7'. $OA \Rightarrow OB$, 8'. $A ? OB$, 9'. $A ? (OA \Rightarrow OB)$

¹³ Otázky, jak bychom takové spojky měli přesně syntakticky či sémanticky vymezit a zda takový projekt dává dobrý smysl, ponechme pro tento okamžik stranou.

Už na první pohled je zřejmé, že obhájit představu o paralelnosti logických vztahů v obou naznačených jazycích bude obtížné. Předně vidíme, že v „preskriptivním“ jazyce, který reprezentují formule FPI, potřebujeme i spojky KVL. To tento jazyk přirozeně komplikuje, ale nemusí to vést k zásadním problémům. Podstatnější je, že některé z formulí ze souboru FDI nemají v souboru FPI jasný protějšek. Ve formulích (resp. „formulích“) 8' a 9' jsme byli nuceni použít otazníky na místě, kam „nepasují“ ani klasické spojky, ani spojky, jež jsme pokusně zavedli. Zdá se, že bychom potřebovali další sestavu spojek – spojky, jež by byly vhodné k utváření „hybridních“ formulí. Ani to by snad nemusel být nepřekonatelný problém, i když představu o paralelnosti mezi oběma jazyky to dosti vážně narušuje.

Větší problém představuje to, že význam formulí 1', 5' a 7' je zcela nejasný. Nezdá se, že by v přirozeném jazyce bylo možné najít vyjádření, která skutečně předepisují (jsou rozumně použitelná k předepisování) a mají tvar uvedených výrazů. Vyjádření „Neměl bys dělat A “ resp. „Nedělej $A!$ “, která by se snad mohla nabízet jako čtení výrazu $\sim OA$ zjevně nejsou vhodným protějškem deontického výroku „Není pravda, že máš dělat A “. Zatímco uvedená preskriptivní vyjádření formulují zákaz, deskriptivní vyjádření, jež má být jejich protějškem, říká, že A není přikázáno.¹⁴ Obdobný problém je i s formulí typu 5'. Jako relativně přirozené čtení této formule, zdá se, přichází v úvahu věta „Dělej A nebo dělej $B!$ “. Pokud ovšem má tato věta vyjadřovat srozumitelný předpis (a nikoli matoucí vyjádření jako v rámci věty „Dělej A nebo dělej B , ještě jsem se úplně nerozhodl, co z toho po tobě budu chtít“) bude zřejmě synonymní s předpisem „Dělej A nebo $B!$ “, tj. předpisem, který nabízí volbu. Přirozenou formou takového předpisu ovšem nabízí formule 4'.

Podrobnější rozbor problémů, které v souvislosti s chápáním formulí jazyka, jež reprezentují formule FPI, vyvstávají, by zabral příliš místa. Naznačené obtíže snad ale stačí k tomu, aby představu o neproblematickém „paralelizmu“ mezi logickými vztahy v rámci obou logických jazyků vážně zpochybnily.¹⁵ Můžeme se tedy snad posunout k návrhu, jak bychom mohli či měli nahlížet otázky, které v rámci deontické logiky vyvstávají.

¹⁴ Standardně je takové vyjádření bráno jako ekvivalentní vyjádření, že $\neg A$ je dovoleno.

¹⁵ Na skutečnost, že řada problémů deontické logiky má kořeny v nepochopitelné snaze budovat formální systémy tak, jako by rozdíl mezi deontickými výroky a předpisy (normami) byl zanedbatelný, přesvědčivě poukazuje David Makinson (viz Makinson 1999).

Z toho, co bylo řečeno, je snad zřejmé, že snaha budovat jednu univerzální deontickou logiku, která bude vhodná jak k zachycení logických aspektů Kibicova jazyka (jazyka tvořeného primárně deontickými výroky), tak k zachycení logických aspektů jazyka Pána (jazyka tvořeného předpisy), je velmi problematický projekt. Je patrné, že v rámci deontické logiky je třeba rozlišit dvě vzájemně neredukovatelné logiky – logiku Pánova jazyka a logiku Kibicova jazyka. Navíc je podle mého přesvědčení třeba uvažovat ještě jeden typ logické teorie. Tu můžeme provizorně označit třeba termínem „logika pro Otroka“. V čem se tyto tři oblasti odlišují?

Logika Pánova jazyka je charakteristická tím, že se zaměřuje na otázku, jaké předpisy jsou implicitně obsaženy v předpisech, které Pán explicitně vyslovil. Logická teorie tohoto druhu by tedy měla například poskytnout odpověď na otázku, zda Pán, který se na Otroka obrátil s předpisy „Top v kuchyni a v obýváku!“ a „Pokud topíš v obýváku, neotevírej tam okna!“, implicitně vydal předpis, který můžeme formulovat větou „Neotevírej okna v obýváku!“. Tuto otázku můžeme postavit i v podobě, jak ji běžně staví teorie označované jako logika imperativů či logika příkazů, tj. v podobě, zda je správný úsudek:

ULP *Top v kuchyni a v obýváku!*
Pokud topíš v obýváku, neotevírej tam okna!
Neotevírej okna v obýváku!

Odpověď na otázku, zda je v tomto případě skutečně namístě hovořit o úsudcích, či bychom měli raději dát přednost jinému označení, je poměrně kontroverzní, nicméně skutečnost, že předpis uvedený v závěru tohoto úsudku (resp. „úsudku“) z předchozích předpisů vyplývá, je intuitivně zřejmá. Adekvátní logika by tedy, jak se zdá, měla být budována tak, aby tento úsudek klasifikovala jako správný. A skutečně, například v systému logiky imperativů Hofstadtera a McKinseyho, v Rescherově logice příkazů a v řadě dalších relevantních logických systémů jsou úsudky tohoto druhu správné.¹⁶ Je ovšem třeba zdůraznit, že logiku příkazů ani logiku imperativů v jejich běžném pojetí nelze ztotožnit s logikou Pánova jazyka. Pán totiž, jak víme, může vyslovovat i dovolení a plnohodnotná logická teorie jeho jazyka tak musí být bohatší než logika imperativů.

Klíčovou otázkou logiky Kibicova jazyka je otázka, jaké výroky logicky vyplývají z výroků, jimiž Kibic (potenciálně) popisuje normativní situaci.

¹⁶ Někteří logikové k nim ovšem vyjadřují výhrady (srov. např. Castañeda 1958).

Tato oblast logiky má tak za úkol poskytovat kritéria a metody, které umožní rozhodnout, zda je správný například tento úsudek:

ULK *Otrok má topit v kuchyni nebo Otrok nesmí topit v obýváku.*

Jestliže smí Otrok kouřit, pak nesmí topit v kuchyni.

Jestliže Otrok smí kouřit, pak nesmí topit v obýváku.

Právě úsudky tohoto typu jsou primárním předmětem zájmu převážné většiny teorií, se kterými se v literatuře, jež spadá do široce pojímané deontické logiky, střetáváme. Formule uvozené operátory O, P a F představují specifický typ formalizovaných modálních výroků a příslušné logické systémy jsou obvykle budovány axiomaticky či sémantickými metodami podobnými těm, jež jsou využívány v jiných oblastech deontické logiky. Pokud chápeme SDL jako teorii tohoto druhu, lze říci, že skutečně představuje jakousi základní logickou teorii, jejíž principy jsou poměrně široce akceptovány. Bohužel, jak už bylo naznačeno, řada logiků má tendenci brát do hry onu výše zmíněnou preskriptivní interpretaci formulí, v nichž figurují operátory O, P a F.

Třetí oblastí, již by se deontická logika podle výše nastíněného členění měla zabývat, jsou zkoumání, jež jsem označil „Logika pro Otroka“. Charakteristickou otázkou těchto zkoumání je otázka: *Jak Pánovy předpisy „tváří“ sféru přípustného popisovanou jazykem Kibice?, resp. Jaké výroky Kibice jsou v daném okamžiku jazykové hry pravdivé?* V rámci těchto logických úvah se tak vlastně pohybuje na rozhraní dvou jazyků – vstupem pro tyto úvahy jsou předpisy vyslovené Pánem, výstupem pak jsou tvrzení formulovaná v jazyce Kibice.

Příklad problému, který mají logické teorie tohoto druhu pomoci řešit, lze naznačit na jednoduchém příkladu. Mějme následující jazykovou hru:

JH5 1) *Top v kuchyni!*

2) *Pokud topíš v kuchyni, nepouštěj do ní psa!*

Má na konci této jazykové hry pravdu (omylný) Kibic, který tvrdí: „Pokud Otrok netopí v kuchyni, smí do kuchyně pouštět psa“? V rámci této logiky tak zjevně nepracujeme s úsudky či argumenty v běžném slova smyslu. Zajímají nás zákonitosti „působení“ vyslovených předpisů – s tím, že se samozřejmě soustředíme na logický aspekt problému, jak Pánovy předpisy formují sféru přípustného.

V tomto okamžiku by se mohlo zdát, že rozčleněním deontické logiky na uvedené tři podoblasti se nám oblast logických problémů, na něž jsme

v tomto článku zaměřili pozornost, dostatečně zpřehlednila. To by ovšem znamenalo zůstat na půli cesty. Už z toho, jakým způsobem jsme o jazykových hrách dosud hovořili, je zřejmé, že jejich typická podoba je dynamická – Pán vyslovuje předpisy, které postupně zužují, či případně rozšiřují, sféru přípustného, přičemž na utváření této sféry mohou mít vliv i činy Otroka.¹⁷ Na druhé straně dává velmi dobrý smysl uvažovat statickou verzi této jazykové hry. Tu si můžeme představit třeba tak, že Pán má k vydání svých předpisů jen jednu možnost – může je třeba napsat na lístky papíru (nebo do nějakého kodexu) a předat je Otrokovi naráz bez toho, že by měl možnost je doplňovat či korigovat. Při tomto pojetí jazykové hry odpadají logické problémy, které jsou s dynamikou předepisování spojeny – pozornost můžeme zaměřit na jednodušší problémy. Je třeba říci, že naprostá většina teorií, které byly v rámci deontické logiky dosud budovány, vychází ze statického pojetí jazykových her.¹⁸

Pokusíme-li se nyní celou situaci shrnout, vidíme, že se nám rýsuje šest odlišných (i když vzájemně souvisejících a doplňujících se) oblastí zkoumání, která mohou být řazena pod hlavičku „deontická logika“:

- DL1 Staticky pojímaná logika Pánova jazyka.
- DL2 Staticky pojímaná logika Kibicova jazyka.
- DL3 Staticky pojímaná logika pro Otroka.
- DL4 Dynamicky pojímaná logika Pánova jazyka.
- DL5 Dynamicky pojímaná logika Kibicova jazyka.
- DL6 Dynamicky pojímaná logika pro Otroka.

Toto členění je samozřejmě do jisté míry arbitrární. Mohli bychom například uvažovat pouze dynamické teorie s tím, že bychom statické teorie brali pouze jako mezní (velmi zjednodušené) varianty těch dynamických. Takový přístup by však očividně nebyl příliš vhodný. Naprostá většina logických teorií, které jsou běžně prezentovány a diskutovány v odborné literatuře, se (bez toho, že by to explicitně uváděla) omezuje na statický pohled na naznačené logické problémy. A jistě by se našlo i nezanedbatelné množ-

¹⁷ Pro ilustraci toho, jak Otrok může ovlivnit sféru přípustného, uvažme hru, kdy Pán vysloví předpis „Pokud nenapišeš dnešní úkol, nechod' ven“. Tento zjevně předpis zúží sféru přípustného, nicméně v okamžiku, kdy Otrok napíše domácí úkol, není nadále ve svém jednání (danou jazykovou hrou) nijak omezen – předpis je „zkonsumován“.

¹⁸ Toto konstatování je ovšem do jisté míry zavádějící, protože zainteresovaní logikové se na problémy, které řeší, nedívají prizmatem jazykových her.

ství logiků, kteří by myšlenku, že do logických bádání je třeba integrovat úvahy o dynamických aspektech zmíněných jazyků (resp. jazykových her) vůbec – byť třeba z různých důvodů – odmítli. Lze však předpokládat, že takový postoj by byl spíše okrajovou záležitostí. Jak jsme uvedli na začátku, obecné trendy v logických bádáních směřují ke stále větší toleranci vůči ne-tradičním výbojům neklasických logik, a tak (mimo jiné) otevírají cestu k širšímu a komplexnějšímu pojetí deontické logiky.

Je zřejmé, že mnohé otázky, které se týkají například pozadí preskriptivních jazykových her, či pravidel řešení konfliktů mezi předpisy, budou výrazně přesahovat oblast čistě logických úvah, to ovšem není důvodem k tomu, aby je logika ignorovala.¹⁹ Je totiž stěží možné popřít to, že uvedené otázky mají i svůj logický aspekt, který je mnohdy velmi podstatný. Rozčlenění deonticko-logických zkoumání, které jsem načrtl v tomto článku, tak může pomoci jak k odhalení některých zmatení v dosavadních teoriích a diskusích, tak inspirovat nová pionýrská zkoumání v oblastech, které dosud jsou takřka neprobádané.²⁰

Literatura

- ALCHOURRÒN, C. (1969): Logic of Norms and Logic of Normative Propositions. *Logique et Analyse* 12, 242-268.
- BELZER, M. (1985): Normative Kinematics (I): A Solution to a Problem about Permission. *Law and Philosophy* 4, 257-287.
- CASTAÑEDA, H. N. (1958): Imperatives and Deontic Logic. *Analysis* 19, 42-48.
- HILPINEN, R. (ed.) (1971): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Dordrecht: D. Reidel.
- HILPINEN, R. (ed.) (1981): *New Studies in Deontic Logic*. Dordrecht: D. Reidel.
- HOFSTADTER, A. – MCKINSEY, J. C. (1939): On the Logic of Imperatives. *Philosophy of Science* 6, 446-457.
- CHILDERS, T. – SVOBODA, V. (2003): On the Meaning of Prescriptions. In: Peregrin, J. (ed.): *Meaning: The Dynamic Turn*. Oxford: Elsevier, 185-200.
- CHILDERS, T. – SVOBODA, V. (1999): On the Kinematics of Permission. In: Childers, T. (ed.): *Logica Yearbook 1998*. Praha: Filosofia.

¹⁹ Zde není na bližší představení těchto úvah místo – jejich dílčí rozbor je možné nalézt třeba v Belzer (1985), Childers – Svoboda (1999; 2003) nebo ve Svoboda (2013).

²⁰ Děkuji Grantové agentuře České republiky, která podpořila moji práci prostřednictvím financování projektu 13-20785S, a Jaroslavu Peregrinovi za cenné připomínky k textu tohoto článku.

- JØRGENSEN, J. (1937/1938): Imperatives and Logic. *Erkenntnis* 7, 288-296.
- LEWIS, D. (1979a): Scorekeeping in a Language Game. *Journal of Philosophical Logic* 8, 339-359.
- LEWIS, D. (1979b): A Problem about Permission. In: Saarinen, E. – Hilpinen, R. – Provenca, M. – Hintikka, J. (eds.): *Essays in Honour of Jaakko Hintikka*. Dordrecht: D. Reidel, 163-175.
- MAKINSON, D. (1999): On a Fundamental Problem of Deontic Logic. In: McNamara, P. – Prakken, H. (eds.): *Norms, Logics and Information Systems*. Amsterdam: IOS Press, 29-53.
- MALLY, E. (1926): *Grundgesetze des Sollens. Elemente der Logik des Willens*. Graz: Leuschner & Lubensky.
- RESCHER, N. (1966): *The Logic of Commands*. London: Routledge & Kegan Paul.
- SEGERBERG, K. (1971): Some Logics of Commitment and Obligation. In: Hilpinen, R. (ed.) (1971): *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Dordrecht: D. Reidel, 148-158.
- STENIUS, E. (1963): The Principles of a Logic of Normative Systems. *Acta Philosophica Fennica* 16, 247-260.
- SVOBODA, V. (2003): Modeling Prescriptive Discourse. *The Journal of Models and Modeling* 1/1, 23-46.
- SVOBODA, V. (2013): *Logika pro Pány, Otroky a Kibice*. Praha: Filosofia.
- SVOBODA, V. – PEREGRIN, J. (2009): *Od jazyka k logice*. Praha: Academia.
- VON WRIGHT, G. H. (1951): Deontic Logic. *Mind* 60, 1-15.
- VON WRIGHT, G. H. (1963): *Norm and Action*. London: Routledge & Kegan Paul.
- VON WRIGHT, G. H. (1991): Is there a Logic of Norms? *Ratio Juris* 4, 265-283.